

že zjednodušuje homosociální vazby.⁷ Výkladu by tedy prospělo diferencovanější pojetí hegemonní maskulinity stejně jako zohlednění genderu jakožto relační kategorie. To se mohlo projevat ve vztahování se žen vůči mužům na frontě a očekáváním na ně kladených či přijímáním maskulinních vzorců ze strany žen působících v pomocných silách, jež unikly systematické pozornosti.⁸

Jak však bylo zmíněno, Hutečka svůj výklad jasně strukturoval a omezil, nelze mu tedy vyčítat, že si některé z výše zmíněných otázek nepoložil. Každopádně prokázal, že militární maskulinita byla dynamickým a mnohvrstevnatým procesem, který nahlédnut prizmatem genderu nabízí alternativu vůči příběhům politických dějin. V kontextu české historiografie se jedná o dobře vypointovaný počín, který má velkou šanci — také díky využití dnes tolik populárních ego-dokumentů — zaujmout i laickou veřejnost. Což by v případě dnes tolik časté demonizace samotného slova gender bylo vítězství srovnatelné s vítězstvím ve velké válce.

Jan Mareš

Jiří SUK, *Veřejné záchodky ze zlata: konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*, Praha, Prostor, 2016, 325 s., ISBN 978-80-7260-341-1

Životní zkušenosti lidí žijících ve státně socialistické diktatuře byly rámovány pravidly a deviacemi hospodářského systému, který v sobě kombinoval sociální experiment s kontextem poválečného růstu. Tato ambivalence přinášející neustálou potřebu reformy vyžadovala znovupromýšlení teoretických základů komunistického panství vytvářející tak pole pro specifickou formu expertního vědění. V recenzované knize se autor pokouší čtenáři odhalit cestu za nápravou socialistické ekonomiky na úrovni intelektuálního konceptu.

J. Suk je laické i odborné veřejnosti znám jako badatel specializovaný na politické události sametové revoluce a svět československého disentu. Jistý úrok stranou k otázce jedné formy expertního vědění v příběhu reformního procesu šedesátých let je tak pro něj vstupem na poněkud nejistou půdu dějin idejí. Zdánlivě nepatrný rozdíl mezi politickými a intelektuálními dějinami v sobě ovšem skrývá mimo odlišné metodologické přístupy také jiné způsoby vyprávění, jež mohou připravit perné chvílky i zkušeným historikům.

Knihu s žertovným názvem tvoří osm kapitol, z nichž se každá věnuje jinému úhlu pohledu na ekonomické vědění. V krátkém úvodu Suk poměrně hutně naznačuje, v jakém prostoru bude sledovat příběh formování ekonomie reformního procesu. Aniž by své bádání vymezil nějakou tezí či otázkou, rámuje své vyprávění poukázáním na moderní kořeny víry v pokrok a formy politických ideologií. S odkazem na Fernanda Braudela upozorňuje na temporalitu jak utopického, tak odborného diskurzu. Tím zasazuje ústřední téma své knihy, československý pokus o reformu

⁷ J. HUTEČKA, *Militární maskulinita jako koncept historiografického bádání*, s. 39.

⁸ Tamtéž, s. 38.

socialistické ekonomie, do širších intelektuálních souvislostí. Jinak řečeno reformní proces pražského jara není pro Suka jen lokální událostí, ale článkem v celkovém příběhu evropské modernity.

Z tohoto důvodu je také první kapitola knihy věnována vzniku a rozvíjení marxistického pojetí ekonomie. Čtenáře má seznámit s myšlenkovými základy, na nichž stavěli své pokusy intelektuálové rozvíjející teoretické koncepty hospodářství komunistických diktatur. V kořenech ideového kvasu 19. století stály vedle politických událostí také strukturální změny v podobě industrializace, urbanizace a rozvoje vědy. Jejich důsledky, tedy vznik třídního uspořádání a veřejné politiky, vyvolaly potřebu teoretického uchopení. Od poloviny století se proto začala rychle rozvíjet konceptualizace uspořádání společnosti, včetně jejího hospodářského systému. Z celého spektra myslitelů si zde Suk vybírá Karla Marxe a Alexandra Gercena jako dva vzájemné antipody socialistických teorií, aby čtenáři hned ze začátku ukázal na nesamozřejmost následujícího myšlenkového vývoje. Podobně v pasážích věnovaných již 20. století volí opozita na příkladech jednak leninismu, který se později prosadil v Sovětském svazu, jednak středoevropského austromarxismu. Následný přechod marxistických úvah o hospodářství do praxe aplikované v nově zrozené komunistické diktatuře vykresluje autor na souboji mezi Stalinem a jeho protivníky. S odkazem na Leszka Kolkowského a Bertranda Russela se Suk kloní k názoru o zakódovanosti násilných změn v samém začátku komunistického panství. V celé kapitole Suk inspirován archeologickým přístupem francouzského filozofa Michela Foucaulta načrtává poměrně čtivým způsobem příběh zrodu myšlenkového systému marxistického pojetí ekonomie. Oporou je mu v tom solidní přehled nejen v ekonomické literatuře, ale i v pracích z dějin vědy či politologie. Výklad je nesen jak rozbořením klíčových prací ekonomie, tak jednotlivých konceptů a problémů.

Následující pasáž představuje osudy československého hospodářství v letech od února 1948 až do začátku reformních pokusů šedesátých let. Místní ekonomika zkusila v sedmnáctiletém období kromě šokové doktríny stalinistické ocelové koncepce též první pokus o reformu. Zrušení soukromého podnikání a preferování těžkého průmyslu spojené s mobilizací pracovních sil doprovázela změna exportních priorit ze západních na východní státy. Takováto restrukturalizace způsobila hospodářství opakované výpadky, jež donutily mocenský aparát k pokusu o první nápravu. Jejím vzniku a selhání věnuje Suk druhou polovinu této kapitoly.

Následuje krátká vsuvka o hlavní intelektuální hvězdě ekonomické reformy pražského jara, Otě Šikovi. Suk v ní naznačuje, že až do poloviny šedesátých let se jeden z autorů ekonomické reformy příliš nelišil od mnoha dalších stranických technokratů. Prvotní publikace memorující naučené stalinistické zákony vývoje nahradily počátkem šedesátých let texty s odkazy k Leninovi, jakožto věrohodnějšímu vykladateli Marxe. Nicméně teprve srpnové události a následný exil završily Šikův přerod v kriticky smýšlejícího marxistu. V celé kapitole Suk popisuje Šikův marný pokus o kvadraturu kruhu komunistické ekonomie kombinované s tržními pravidly.

Ještě kratší než předchozí je kapitola zaměřená na fungování, respektive insti-tucionalizaci ekonomie. Léta reformního procesu jsou známá též jako doba pokusů o dohnání vědomostního deficitu. V krátkém sledu tak byla přeložena nejenom díla

vybraných klasiků, ale rovněž práce myslitelů aktuálních trendů. Rychlé oživení myšlenkového trhu ve většině humanitních disciplín přispělo k pocitu intelektuální obrody, ačkoliv přeložené texty i nadále procházely znatelnou ideovou selekcí. Tento fakt přetrvávajícího disciplinačního dohledu má čtenáři připomenout kapitola pátá, zaměřená na aktéry ekonomického diskurzu jako cíle akcí Státní bezpečnosti. Na příkladu sledování zahraničního ekonomického badatele a několika hospodářských odborníků, jejichž kariéra se protínala se Šikovou reformou, se Suk pokouší ukázat, jak bylo vědecké poznání ovlivňováno násilnou povahou komunistické diktatury. Na krátkých medailonech sestavených na základě pramenů z Archivu bezpečnostních složek ovšem též naznačuje, že takovéto počínání mnohdy nikam nevedlo či bylo plně rozporů.

V šesté kapitole se autor pouští do analýzy komunistického ekonomického diskurzu. Postupně se okysličující myšlenkové prostředí pražského jara se dostávalo z područí ideologické rigidity a pod vlivem přiznání „reálných“ problémů začalo hledat kompromis mezi utopickým dědictvím a potřebou ekonomické reformy. Prvotní krok představovalo popření stalinismu návratem k leninismu jako původnější, kultem osobnosti nezkažené formy marxismu. Souběžně probíhající postupná intelektuální rehabilitace tržního mechanismu (intelektuální, neboť do praxe nevešla) byla spíše ilustrací nárůstu technokratismu v uvažování československých ekonomů než vytvořením systematické alternativy ke kapitalismu. K tomu ostatně ani s ohledem na srpnovou okupaci a následné emigrace nezbyl čas.

Suk ovšem správně poznamenává, že za pomalým rozvinutím reformy stál nejen aktuální politický vývoj, ale rovněž nerovnoměrná forma komunikace. V kapitole sedmé se proto věnuje analýze způsobů komunikace odborníků s mocenským aparátem. Na pomoc si k tomu bere komunikační teorii česko-brazílského filozofa Viléma Flussera, jenž rozlišil strukturální odchylky ve formách stranické, odborné a masmediální komunikace. Zatímco první charakterizuje pyramidální diskurz, který je hierarchický a uzavřenější, pro vědu je typický stromový diskurz, který je i přes svoji hierarchičnost více dialogický. V průběhu celé kapitoly Suk dokazuje, že právě rigidita stranického aparátu neschopného vystoupit ze zajetých kolejí vlastního fungování obrušovala hrany reformy natolik, až vytvořila potenciál k větší radikalitě ekonomických reformátorů. Vrcholná vystoupení jejich proponentů v čele s původně nevýrazným Šikem tak byla ve výsledku oproštěna od donedávna povinného žargonu nedávných let, byť nedokázala opustit marxistické hranice svého myšlení.

Poslední kapitolu věnuje Suk epilogu ekonomické reformy v podobě jejího denuncování normalizačním aparátem. Hlavním cílem kampaňovitého útoku se stala její negativní definice ve formě tzv. šikovštiny, vykreslované jako pokus o nastolení kapitalismu. Suk zde ovšem opakuje svá předchozí zjištění, že o něčem takovém nemohla být řeč vzhledem k setrvalému lpění na marxistické povaze ekonomického uvažování a snaze o očistu poststalinského myšlení odkazy k Leninovi. Že se tak dělo změněnou formou argumentace, která více závisela na faktickém zdůvodňování a otevřenější diskusi, byl podle něj ten nejzásadnější rozdíl.

V poměrně rozsáhlém závěru nastiňuje autor paradoxní situaci, kdy se reformní ekonomický diskurz stal cílem důkladného pronásledování, zatímco budoucí hlavní hrobař celého hospodářského a potažmo i politického panství komunistické dikta-

tury, okruh ekonomů okolo seminářů Václava Klause, byl relativně v poklidu tolerován.

V úvodu této recenze jsem naznačil, že změna zaměření může i zkušenému historikovi přinést značné obtíže, jak metodologické, tak v podobě odlišného způsobu psaní. Oba tyto faktory se v nové knize Jiřího Suka bohužel citelně projevují, obzvláště srovnáme-li ji se zahraničními pracemi na podobné téma, jež ovšem autor ve svém textu kupodivu naprosto opomenul.⁹ V následujících odstavcích bych rád zmínil některé nedostatky, které tato práce vykazuje.

Za nejproblematictější považuji konceptuální nedotaženost celé práce. Výklad celé knihy je založen na objasnění myšlenkové proměny představitelů ekonomické reformy. Nicméně Sukovo pojetí ekonomie jako sféry, kde se odehrává střet o reformu komunistického systému, je zredukováno na úzký pruh teoretické vědy a jejích předních aktérů. Suk navíc ve svém výkladu postupuje poněkud neorganicky, když čtenáři sice stručně oznámí nárůst počtu ekonomů v centrálních úřadech a vyjmenuje překladovou literaturu, ale jakoukoliv snahu o osvětlení fungování ekonomie jako diskurzivního pole se svými pravidly a výjimkami bychom v knize hledali marně. Tím, že nedefinuje, kdo je to ekonom, jaké bylo pole výzkumu a jaká byla vzájemná interdependence s mocenským aparátem, nezjistí čtenář, proč vlastně bylo Šikovo vědění a prosazení se možné. Přitom oblast ekonomického diskurzu byla v této době již značně široká, sahala od statistiky a sociologie až po diskuze o zavedení soukromého podnikání. Podobně Suk sice správně v úvodu rozebírá hlavní kategorie, od kterých se odvíjel příběh myšlenkového vývoje komunistického panství, avšak nevšímá si pozdější odlišné rezonance. Jak ovšem upozornili někteří zahraniční historici, každá země měla své myšlenkové tradice, které infikovaly diskurz i pojmový aparát jistým zatížením. Americký historik Jonathan Zatlín takto poukázal na tradiční antipatii k penězům u německých marxistických ekonomů, zatímco podobný odpor nebyl příliš obvyklý v prostředí polském.¹⁰

Stejně tak se kniha nevěnuje širšímu zkoumání strategií vyjednávání expertů s mocenským aparátem. Autor zmiňuje poměrně stručně Šikovu veřejnou popularitu a s pomocí Flusserovy komunikační teorie se pokusí i osvětlit odlišné formy komunikace, u toho však končí a věnuje se jen snaze o dokázání myšlenkových omezení. Neklade si tak otázku, proč a jak se odehrál onen přerod ekonomů z role společnosti vesměs neznámých technických úředníků do pozice veřejného experta, jenž svým vlivem konkuruje politikům ve výkladu světa a stanovitele smyslu.

Takovýto deficit v konceptualizaci vynikne více, když jej srovnáme s nedávno vydanou dizertací Michaela Voříška, která se věnuje podobnému, byť ne tak vlivnému expertnímu vědění, sociologii. Ten si ve své práci, ve které dává českou sociologii do evropského kontextu, kupříkladu všiml, že doba její institucionalizace v šedesátých letech nebyla až zas tak pozdní, neboť v mnoha ohledech odpovídala vývoji v jiných

9 Za všechny Jonathan R. ZATLIN, *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*, Cambridge University Press 2007; Mark LANDSMAN, *Dictatorship and Demand: the Politics of Consumerism in East Germany*, Cambridge 2005; Peter C. CALDWELL, *Dictatorship, State Planning, and Social theory in the German Democratic Republic*, Cambridge 2006.

10 J. R. ZATLIN, *The Currency of Socialism*, s. 14–15.

státech.¹¹ Současně upozorňuje na rigiditu akademického života, omezený trh práce, ale též politicko-ideologické zábrany. Kromě strukturálního vymezení si navíc všímá forem strategií legitimizujících nebo rozšiřujících pole výzkumu. V kontrastu k takovému přístupu se Suk nesnaží vymezit ekonomii jako specifické pole s vlastními pravidly, čímž mu ovšem unikají subdisciplíny, na kterých se oborový diskurz také rozvíjel a posouval, jako byla poměrně důležitá otázka marketingu, reklamy nebo problematika spotřebitelství. Čerpat zde přitom mohl již z prvních studií na tato témata.¹²

Konceptuální rozdvojenosti odpovídá rovněž znatelná ahistoričnost nebo lépe řečeno chybějící hlubší kontextuálnost. Příběh knihy je sice vyprávěn v chronologickém pořadí, ale vlivy historického vývoje jsou buď jen okrajově stručně zmíněny, nebo rovnou vynechány. Československá společnost přitom v poválečných pětadvaceti letech podobně jako ostatní, ať už západní či východní národy, procházela citelným přerodem v oblasti životního stylu, medializace a sociálního rozvrstvení. Tyto zlomy zcela logicky vedly k potřebě nových pojmů a koncepcí. Přitom na neschopnost komunistických mocenských aparátů pochopit tento myšlenkový zlom vyvolaný proměnou sociální praxe již upozornili někteří zahraniční badatelé. Americký historik Mark Landsman takto upozorňuje na konceptuální zaostávání východoněmeckého stranického diskurzu daného přetrvávající historickou pamětí na sociální nerovnost. V prvním desetiletí existence Německé demokratické republiky se totiž Sjednocená socialistická strana Německa snažila napravit minulé křivdy a pro nové sociální fenomény neměla prostě pojmovou a myšlenkovou výbavu.¹³ Ostatně samotná ekonomie jako obor procházela v poválečném období bouřlivým kvantitativním i kvalitativním vývojem. Suk sice stručně zmíní nárůst počtu ekonomů a pracovišť, vyjmenuje pár překladů, ale příliš se nevěnuje proměně praxe samotného oboru. Příběh společnosti je ostatně v Sukově knize redukován na cestu neustálého úpadku započatého únorovými událostmi. Zcela logicky tak Suk vyprávění osudů ekonomie omezuje na neustálou nápravu krizového stavu či pokusu o návrat do rovnovážné podoby před únorem.

Obzvláště zarážející u takovéto práce je ovšem nulová pozornost vývoji v okolních státech. Kvůli chybějícímu srovnání se proto čtenář nedozví, že jedním z důvodů technologického zaostávání byl chybějící technologický a investiční transfer jako následek odmítnutí Marshallova plánu.¹⁴ Podobně chybí alespoň letmá zmínka o kon-

11 Michael VOŘÍŠEK, *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*, Prague 2012, s. 22–24.

12 Martin FRANC — Jiří KNAPÍK, *Volný čas 1957–1967: dobové diskuse a vymezení*, Dějiny — teorie — kritika 9, 2012, č. 1, s. 33–68; Patrick H. PATTERSON, *The Bad Science and the Black Arts: The Reception of Marketing in Socialist Europe*, in: Hartmut Berghoff — Philip Scranton — Uwe Spiekermann (edd.), *The Rise of Marketing and Market Research*, s. 277–281.

13 M. LANDSMAN, *Dictatorship and Demand*, s. 50–51.

14 Nutno dodat, že podle nedávných studií německých historiků nebyl Marshallův plán a amerikanizace západoněmeckého hospodářství jedinou příčinou poválečného „Wirtschaftswunder“ Německa, ale za jeho úspěchem stojí vícero faktorů. Viz Axel SCHILDT —

textu studené války například v podobě hospodářských embarg, která nepostihla jen suroviny, ale též sféru patentů. Tato okolnost výrazně ovlivňovala hospodářskou politiku, již tak dost uvězněnou v myšlence autarkie, a na ni navázané ekonomické uvažování. Chybí též odkaz k vývoji v okolních státech socialistického bloku, přičemž víme, že československé ekonomické reformy se prolínaly a příležitostně inspirovaly východoněmeckými a polskými pokusy.¹⁵ Toto opomenutí se tak promítá do Sukovy schopnosti reflexe československé specifičnosti. Stačí jmenovat otázky, jakou byla jiná úroveň družstevnictví nebo zachování forem soukromého podnikání v okolních státech — oproti jeho maximálnímu potlačení v Československu. Bez jejich analýzy nelze vykládat pokus o reformu šedesátých let, kde otázka znovuzavedení podnikání a vůbec debata o socialistickém podniku hrála znatelnou roli. Opomenutím vývoje v okolních státech autor jen posiluje již zmiňovanou historickou neukotvenost svého výkladu. Jeho pojetí ekonomického vědění komunistické diktatury je tímto značně esencialistické, neboť nahlíží na jeho obtíže jako na geneticky zakódované už od samotného počátku.

S tím souvisí i autorův citelný totalitaristický redukcionismus projevující se v pohledu na komunistickou diktaturu jako na bipolární konfliktní společenství vládnoucích a ovládaných. Zatímco veřejnost se v jeho příběhu nevyskytuje, respektive se skrývá za racionálními objektivními obtížemi, mocenský aparát je opakovaně vykreslován jako všeovládající „režim“, jehož aktéři jako by žili mimo společnost a měl násilí zakódované ve svém ideologickém světě.¹⁶ Když se tak na scénu příběhu ekonomické reformy dostaví straničtí představitelé, jednájí dle předem daných ideologických vzorců.¹⁷ Takovýto interpretační rámec rovněž vnucuje čtenáři představu jednoznačného pochybení na straně „režimu“, čímž opomíjí kontext studené války, projevující se například v podobě zmiňovaných surovinových, technologických i kulturních embarg. Autor má jistě na toto východisko právo, jen by bylo vhodnější odhalit je čtenáři hned v úvodu.

Nelze se také nezastavit nad autorovým způsobem práce. Celá kniha je přeplněna citáty, jež bohužel až příliš zřetelně odhalují Sukovu konceptuální nejistotu. V tomto ohledu je zvláště do očí bijící autorova důvěra ve vzpomínky a analýzy samotných aktérů reformního procesu, které bere jako autority, aniž by je nějak zpochybnil či problematizoval. Sám přitom neposkytuje žádná alespoň základní empirická data.

Arnold SYWOTEK (edd.), *Modernisierung im Wiederaufbau: die westdeutsche Gesellschaft der 50er Jahre: Studienausgabe*, Bonn 1998.

- 15 Srov. Christoph BOYER, *Sozialistische Sozialpolitik und Gesellschaftsreform in den sechziger Jahren: DDR und ČSSR im Vergleich*, in: Heinz-Gerhard Haupt — Jörg Requate — Maria Köhler-Baur (edd.), *Aufbruch in die Zukunft. Die 1960er Jahre zwischen Planungseuphorie und kulturellem Wandel. DDR, ČSSR und Bundesrepublik Deutschland im Vergleich*, Velbrück 2004, s. 249–265.
- 16 Ustálená větná spojení „režim si vytvářel“, „režim vyžadoval“, „režim musel reagovat“, „režim (si) plně přiznal po roce 1968...“ ap.
- 17 Vedle některých klišé („čekistická ostražitost“) se bohužel vyskytují i pochybná tvrzení jako věta: „Vystřízlivění muselo přijít, neboť ekonomika je nemilosrdná, jak věděli kriticky uvažující ekonomové i zdravý selský rozum.“ S. 188.

Přemíra citací vytváří navíc dojem mentorování a snižuje čtenářskou přitažlivost, kterou ještě snižují hodnotově infikované věty. Suk jakoby čtenáři potřeboval vnutit svůj pohled na komunistickou diktaturu. Snad i proto je celá kniha psána oznamovacím stylem prakticky bez otázek, které by čtenáře stimulovaly k dalšímu uvažování. Takováto forma je možná vhodná k vyprávění příběhu politického střetu, bohužel se nehodí k analýze proměny myšlení.

To mě vede k úvaze, zda autor v knize vlastně odpovídá na nějakou širší otázku. Vzhledem k tomu, že si sám žádnou fakticky neklade, je možné o ní uvažovat za něj. Jaký byl důvod potřeby expertního vědění a proč získali ekonomové takový symbolický kapitál, že svým diskurzem ohrožovali panství komunistické strany? Byl větší vliv ekonomů dán růstem jejich počtu a profesionalizací nebo jen ústupem utopických představ? Stačí připomenout, že mezi Rozsypalovou a Šikovou reformou uplynulo zhruba sedm až deset let, ale role ekonomů se změnila, což mohlo být dáno spíše vlivem založení Vysoké školy ekonomické v padesátých letech než jen ideologickou oblevou. Stejně tak se můžeme ptát, do jaké míry se jednalo o generační odpor, neboli kdo vlastně z celé ekonomické obce formoval reformní diskurz? Kupříkladu Michael Voříšek ukazuje, že v případě sociologie se jednalo v nadpoloviční většině o skupinu jedinců narozených ve dvacátých letech a podstupujících kvalifikaci v poválečném období.¹⁸ Suk sice popisuje destalinizaci u Šika a věnuje se stručně osudům některých starších ekonomů, ale strukturální obraz nám neposkytne. Podobně bychom se mohli ptát, zda ekonomie nebyla jedním z polí, ve kterém se mohl realizovat maskulinní potenciál potlačený zestátněním podnikání. V ekonomickém diskurzu se totiž na rozdíl třeba od sociologického či uměleckého prakticky až na výjimky nevyskytovaly ženy.

Jiřímu Sukovi nelze upřít odvalu, s jakou se pustil do této čtenářsky ne zrovna přitažlivé oblasti historie. Bohužel bez sevřenějšího konceptuálního uchopení a systematické analýzy končí jeho pokus na půli cesty. Výsledkem je, že zatímco knihy J. Zatlina, M. Landsmana či P. Caldwellla se čtou jako fascinující příběh selhání konkrétní verze evropské modernity, a kniha M. Voříška jako poměrně hutná explikace jedné formy vědění, tak Sukovy *Veřejné záchodky* nic podobného nenabízí. Mnohem spíše jde o shrnutí známého příběhu reformy s občasným zajímavým postřehem.

Ondřej Táborský

Tomáš ČERNUŠÁK a kol., *Papežství a české země v tisíciletých dějinách*, Praha, Academia, 2017, 450 s., ISBN:978-80-200-2638-5

Vztahy s římskokatolickou církví tvoří pro české země, ať už byly samostatným politickým útvarem nebo součástí většího státního celku, po více než tisíc let jednu z nejpalčivějších otázek, která se dodnes dotýká rozmanitých oblastí života. I v Evropě 21. století, kde hraje náboženství zdánlivě epizodní roli na pozadí demografické krize,

¹⁸ Voříšek rovněž provádí zajímavou komparaci českých a polských elit sociologického provozu, při níž zjistil relativně nízký věk u prvně zmíněné. Něco takového však Suk čtenáři své knihy bohužel neposkytuje. Viz M. VOŘÍŠEK, *The Reform Generation*, s. 281–289.